

ELS PRIMERS PRODUCTORS D'ÀMFORES VINÍCOLES AL MARESME (s. I a.C.).

ORIOLESTI i VILA¹

A partir de mitjan s. I a.C. apareixen a la zona costanera catalana, i en especial al territori del Maresme, una gran quantitat de centres productors d'àmfora Tarraconesa, testimonis directes de l'increment del cultiu de la vinya en aquesta àrea². Aquest fenomen comportarà ben aviat un capgirament en els fluxos comercials amb la metròpoli: de gran nucli importador de vi itàlic, la costa catalana es convertirà en centre exportador³.

L'espectacular sorgiment d'aquests forns d'àmfores vinícoles ha estat relacionat sovint amb l'existència prèvia a la zona de vil·les romanes republicanes, pertanyents a personatges d'origen itàlic: colons establerts aquí bé per manca de terres a Itàlia o bé com una estratègia de conquesta⁴. Certament, l'existència d'una producció important de vi a la comarca a la

¹ Àrea d'Història Antiga Universitat Autònoma de Barcelona.

Aquest estudi ha comptat amb l'ajuda del projecte DGICYT PB 93-086, "Catastros y espacio social del poder en la Hispania Romana".

² Producció i exportació que coneixem tant per les fonts literàries (Plini, Marcial...) com per l'arqueologia (PASCUAL 1977, PREVOSTI 1981, MIRÓ 1988).

³ El fenomen ha estat constatat també en altres zones (LAUBENHEIMER 1990, TCHERNIA 1987, MIRET *et alii* 1991), i l'abast general d'aquest profund canvi pot interpretar-se de diferent manera. En tots els casos, però, sembla ben clar que el fet es deu a una important actuació romana, que afavoreix directament o indirectament el sorgiment d'aquests nous centres productors de vi.

⁴ PASCUAL 1987 p. 124, GUITART 1987 i 1993, MIRÓ 1988, MIRET *et alii* 1991. Es tractaria dels establiments sorgits des de final del s. II a.C. i inicis del s. I a.C. on, tot i haver-hi poques dades per poder parlar de "vil·les republicanes" en aquest moment, la seva evolució posterior, com a forns d'àmfores Tarraconeses o com a luxoses *villae*, induïa a donar a les estructures inicials el qualificatiu de vil·la, paral·lelitzant les estructures posteriors amb les antigues (normalment molt mal conegudes).

2a meitat del s. I a.C. era considerada la prova de l'arribada d'aquests colons⁵, en un model d'interpretació que potenciava sobretot l'arribada de població itàlica novvinguda com la peça clau per explicar el fenomen romanitzador: l'aparició de models romans de producció i comerç s'interpretava com el resultat d'una onada d'immigració. Creiem, però, que aquest ha estat un model acceptat sense prou crítica, un model massa limitat, que no permet explicar la complexitat de fenòmens històrics que es detecten en l'evolució del territori del Maresme, especialment en l'aspecte productiu.

De fet, ja des de fa alguns anys alguns estudis han qüestionat determinats aspectes d'aquest model "colonitzador", posant de manifest com les estructures que podem anomenar *villa* no apareixen en general fins a un moment tardà en el procés de romanització, sovint a partir d'August (Prevosti 1991, Olesti 1993 i 1995). En el cas del Maresme, els centres productors de terrissa i àmfora que protagonitzen aquest gran esclat de la producció vinícola a partir de mitjan s. I a.C. són anteriors a l'aparició de les estructures tipus *villa*⁶. Per tant, cal anar a cercar els primers productors d'àmfores vinícoles al Maresme en aquests hàbitats més antics, siguin o no *villae*, i identificar-los a partir de les dades que aquests establiments ens presenten, reinterpretant les dades de l'arqueologia.

Per fer-ho ens centrarem en tres tipus de dades: el tipus d'hàbitat dispers, l'evolució en els sistemes d'emmagatzematge i, finalment, els mateixos forns i la producció d'àmfores.

1- EL TIPUS D'HÀBITAT DISPERS.

En general els hàbitats dispersos d'època republicana són mal coneguts al Maresme. De nombrosos jaciments, excavats ja fa anys, conservem lots desiguals de materials arqueològics barrejats (amb un important nombre de peces republicanes i de l'ibèric final), i estructures constructives

⁵ Els colons arribarien a final del s. II a.C., inicis del s. I a.C., implantarien el sistema de la *villa* i iniciarien les seves produccions tradicionals, de les quals la vinya és un element primordial.

⁶ Un magnífic exemple és el jaciment de Torre Llauder (CLARIANA-PREVOSTI 1988), on les estructures d'un important centre industrial i agrícola dedicat a la producció del vi esdevenen a partir de l'època de Tiberi un gran centre tipus *villa*, amortitzant-se definitivament l'àrea de producció amforal. Casos semblants fora la comarca són els de Sant Boi de Llobregat (LÓPEZ 1990) o els forns de Darró (LÓPEZ-FIERRO 1991).

sense suficient documentació estratigràfica. La conjunció dels dos elements ha donat lloc a les “vil·les d'època republicana”, quan en realitat la fase constructiva tipus vil·la pertany a una època posterior en l'evolució del jaciment⁷. Les darreres excavacions, però, han començat a identificar hàbitats d'època republicana, on es documenta una clara filiació ibèrica final (un món ibèric fortament romanitzat), com és el cas ben estudiat de Can Balençó (CODEX 1992). Altres exemples d'aquests hàbitats són la Baixada de St. Simó, poblat a 200 m del cementiri, Can Grandia, Horta Fassina, Veral de la Roca, Jardí Park, les darreres fases de Can Català i Can Bartomeu, Can Bada, etc.⁸ El reestudi d'altres jaciments excavats d'antic - Cal Ros de les Cabres, Riera de Teià, Alella Autopista, Figuera Major, etcètera (Olesti 1992 i 1995)- ha permès detectar nivells similars.

En aquests casos més ben coneguts, la filiació indígena del jaciment no deixa lloc a dubtes: estructures amb murs de pedra lligada amb fang, paviments de terra batuda, material ceràmic majoritàriament ibèric, presència de ceràmica ibèrica a mà, percentatge alt d'imitacions de productes importats, peces amb grafitos ibèrics, freqüent existència de sitges, etc.⁹

La filiació indígena d'aquests establiments no ha d'estranyar-nos. Després d'una primera fase de conquesta on Roma optà per aprofitar l'estructura de poblament ibèrica, a partir de mitjan s. II a.C. s'inicià una forta transformació en les pautes d'ocupació del territori del Maresme, un veri-

⁷ És el cas, per exemple, de Cal Ros de les Cabres (SERRA RÀFOLS 1962, BURÉS-MARQUÈS 1991). De fet, i encara que pugui sobtar, avui per avui no coneixem cap estructura tipus vil·la associada a estrats arqueològics d'època republicana en tot el Maresme. Coneixem *villae* en les quals s'han trobat materials republicans, però no estrats republicans. És probable que n'existeixi alguna, però el fet que fins avui en dia no se n'hagin trobat no deixa de ser significatiu.

⁸ L'estudi de les estructures i materials, així com la bibliografia, es troben recollits a BUR-JACHS *et alii* 1987, així com a OLESTI 1992 i 1995.

⁹ És indicatiu, en aquest sentit, observar l'alta densitat de jaciments de cronologia republicana que presenten produccions de ceràmica ibèrica a mà, indicatiu important, si bé no decisiu, respecte a la filiació dels ocupants del lloc. En tot cas, la seva àmplia difusió en la major part de jaciments és ben significativa.

table fenomen de “reassentament” dels pobladors locals en nous hàbitats¹⁰. Alguns d'aquests assentaments van ser fundats al llarg de la 2a meitat del s. II a.C., mentre que altres van ser fundats a la 1a meitat del s. I a.C., però la major part d'ells poden ser considerats de filiació indígena¹¹.

2- EL FENOMEN D'AMORTITZACIÓ DE SITGES I LA GENERALITZACIÓ DEL *DOLIUM*.

La sitja és una estructura d'estocatge a bastament utilitzada per la societat ibèrica. Correspon a un tipus d'emmagatzematge de gran capacitat, generalment relacionat amb finalitats especulatives (és a dir, estocatge d'un excedent en quantitats importants per a una posterior redistribució i comercialització (D. Garcia 1987)). En el cas del Maresme, aquests grans conjunts de sitges es coneixen per exemple a l'àrea de Burriac -Can Miralles-Modolell (Garcia-Pujol 1982-83)-, a Turó del Vent (Bosch *et alii* 1986), etcètera. Sembla, però, que en època ibèrica final apareixen també conjunts de sitges més reduïts, o fins i tot sitges individuals associades a nous hàbitats, com per exemple a Burriac, on a partir de la remodelació del poblat a la segona meitat de s. II a.C. apareixen sitges individuals a l'interior de noves habitacions (Banús 1991)¹².

El fenomen que aquí més ens interessa, però, és l'existència entorn al segon quart del s. I a.C. d'un fenomen important d'amortitzacions de sitges en aquests hàbitats de l'ibèric final. No es tracta d'un fenomen que afecti tots els conjunts de sitges (les sitges perviuran com a forma d'emma-

¹⁰ En aquest procés, l'*oppidum* de Burriac hi jugà un paper principal (serà el centre principal del territori al llarg d'aquest fenomen del “reassentament”, com testimonien els mateixos encunys de la seca d'*Ilduro*), però a partir del segon quart del s. I a.C. aquest protagonisme serà assumit per la fundació d'una nova ciutat romana, *Iluro*, que marca el punt final d'aquest fenomen de “reassentament”. L'abast dels canvis ens fa pensar en l'establiment a la zona d'un veritable cadastre romà (OLESTI 1993 i 1995).

¹¹ Un grup reduït perviu fins i tot des d'època ibèrica plena, indicatiu clar de la filiació dels seus ocupants.

¹² Creiem que aquest fenomen s'ha de relacionar amb els canvis en el sistema productiu lligats al fenomen del “reassentament” introduït pel món romà. Es tractaria d'una “privatització” dels excedents agrícoles lligada a l'establiment d'un cadastre romà i de tot el que aquest representa: noves estructures i relacions de producció. La sitja ja no pertany a un espai “comunitari”, com abans, sinó que és controlada per un hàbitat ben proper, del qual depèn.

gatzematge, si bé ja no tan esteses, al llarg del s. I a.C. i durant tot el període imperial), però sí que marca una inflexió important.

Amortitzacions que podem datar entorn d'aquest segon quart del s. I a.C.¹³ són les de Turó de Montgat, Alella Autopista, Can Llinàs, Fàbrica Massana, Burriac, Can Grandia, Can Bartomeu, Can Català, la Guardiola, Camí de Vista Alegre, potser alguna tardana de Can Modolell (de cronologia no prou clara), l'Horta Fassina, Sot d'en Merola... (Olesti 1995). Entorn de mitjan s. I a.C., abans encara de l'aparició de la T. Sigil·lata Aretina, seguim documentant amortitzacions de sitges¹⁴: Alella Autopista, Club de Tennis Barcelona, Carena de Can Collet, Pont de Premià.

Algunes d'aquestes amortitzacions coincideixen amb el final de l'ocupació al lloc (Horta Fassina, Can Grandia, Can Català, Can Bartomeu, Turó de Montgat, Sot d'en Merola, possiblement Burriac), però en els altres casos continua l'ocupació: l'amortització de les sitges no significa la fi de l'assentament. Per tant, les amortitzacions de sitges no són degudes en aquests casos a un abandonament de l'hàbitat, sinó que cal cercar una altra causa. Sembla lògic relacionar el fenomen amb l'aparició cada cop més freqüent de restes de *dolia* en aquests jaciments¹⁵, i a un probable canvi en les produccions agrícoles.

L'abandonament progressiu del sistema d'estocatge en sitges coincideix amb la presència cada cop més important de l'emmagatzematge en *dolia*¹⁶. Si bé podria pensar-se en un simple canvi en les tècniques d'estocatge, aquesta hipòtesi és poc viable si tenim en compte, per una banda, les

¹³ Aquesta cronologia correspon a conjunts de materials amb presència de Campaniana B, Campaniana A Tardana, primeres produccions d'àmfora Tarraconesa, ceràmica ibèrica de tècnica tardana, etcètera (CODEX 1992, ARQUEOCIÈNCIA 1993, GARCIA-ZAMORA 1993).

¹⁴ Cal destacar que a part d'aquestes descrites, coneixem també altres grups de sitges que s'amortitzen en època ibèrica final, de les quals però no podem concretar més la cronologia (OLESTI 1993 i 1995).

¹⁵ La *dolia* de tècnica romana apareix per exemple a Burriac a partir de mitjan s. II a.C. (GARCIA-PUJOL 1982-83, p. 123), coincidint cronològicament també amb la generalització dels atuellts de perfil hemisfèric ibèrics, de funció semblant (MIRÓ *et alii* 1988, p. 123).

¹⁶ La prova més evident d'aquesta substitució progressiva -no total- d'un sistema per l'altre és la notable presència de fragments de *dolium* en les amortitzacions de sitges (per exemple al Camí de Vista Alegre, Horta Fassina, Sot d'en Merola, Alella Autopista, Club de Tennis Barcelona, Pont de Premià, etcètera), testimoniant la cohabitació i posterior substitució d'un sistema per l'altre. No serà mai, però, una substitució total, com ho demostra l'existència de sitges en època alt imperial, per exemple al Jardí Park o a Can Sentromà.

inferiors possibilitats del *dolium* per conservar el gra¹⁷, i per altra banda, el fet que les *dolia* i els atuells hemiesfèrics ja es coneixien des de mitjan s. II a.C¹⁸. Sembla lògic, per tant, pensar en un canvi de sistemes d'emmagatzematge lligats a canvis en els cultius, amb un descens del cereal i un probable increment de la vinya¹⁹. D'altra banda, coneixem casos ben estudiats com el de Lattes (França), on l'increment de les *dolia* està directament relacionat amb l'increment de la producció vinícola. És a dir, les *dolia* són la forma d'emmagatzematge (i lloc de fermentació) de les noves produccions agrícoles, i s'incrementa la seva presència a la vegada que l'estudi de les llavors demostra l'increment de la producció de vinya (Py 1992, p. 316).

Com després veurem, al Maresme aquest fenòmen no pot deslligar-se de l'aparició en aquest mateix moment de les primeres produccions d'àmfora vinària local, i no sense sorpresa podem constatar com l'ubicació d'alguns d'aquests forns amfòrics es troba ben a prop dels punts on s'amortitzaren alguns conjunts de sitges, indicant una clara pervivència d'ocupació del lloc.

3- ELS FORNS I LA PRODUCCIÓ D'ÀMFORES.

Són les dades obtingudes arran de l'estudi dels forns i de la producció d'àmfores les que lògicament més poden aclarir-nos la qüestió de la filiació dels primers productors d'àmfores vinícoles al Maresme. Dividirem aquestes dades en dos grans apartats:

¹⁷ La sitja impedeix la germinació del cereal o lleguminosa emmagatzemat, i permet una llarga conservació que afavoreix el seu paper com a element d'estocatge especulatiu.

¹⁸ En tenim un bon exemple a Burriac: a la vegada que existeix un important nombre de sitges a l'interior d'habitacions del poblat, està en funcionament un impressionant magatzem de *dolia* o atuells hemiesfèrics en el poblat (BARBERÀ-PASCUAL 1980), indicatiu clar que un mètode no substitueix l'altre, sinó que durant un bon període conviuen.

¹⁹ No es tracta d'una substitució sinó d'un canvi en les proporcions de cada cultiu. Una interpretació semblant ha estat donada per altres autors al procés de substitució de la sitja per les *dolia* (MIRÓ *et alii* 1988, p. 134). D'altra banda, aquest canvi productiu podria explicar també l'abandonament definitiu d'alguns assentaments amb sitges en aquest moment: s'abandonarien aquells assentaments més lligats a la producció testimoniada per les sitges, assentaments que no poden adaptar-se a les noves produccions.

A) Les primeres produccions d'amfores.

Les àmfors vinícoles del s. I a.C. no són les primeres que es produïren al Maresme, i tenen un clar precedent en les àmfors ibèriques²⁰. De l'època ibèrica plena coneixem tres forns productors d'àmfors en aquest territori²¹. Tots ells produïren àmfors ibèrica i altres peces com a mínim des del s. III a.C., però seguïren en funcionament (amb alguna possible aturada) en època ibèrica final. La producció d'àmfors ibèrica Maña B-3 continuà al llarg del s. II a.C. a un nivell encara important (i així ho constaten els abocadors, per exemple, dels forns de la Riera de St. Simó), però vers els inicis del s. I a.C. la seva aparició en els nivells arqueològics es redueix notablement, coincidint amb un ús més ampli dels atuells hemiesfèrics, olles de doble vora i *dolia*²².

Entorn del segon quart del s. I a.C., però, detectem l'aparició d'uns nous tipus de produccions d'àmfors: es tracta d'imitacions d'àmfors vinícola itàlica Dressel 1A produïdes amb tècnica típicament ibèrica de coccio (Comas *et alii* 1987, p. 373). Es poden distingir dos tipus de pasta: el primer és típicament ibèric (sandvitx), mentre que el segon recorda també la pasta sandvitx, però la coccio és només regular²³. Peces de Dressel 1 del primer tipus se n'han trobat a Burriac, amb una cronologia de 80-70 a.C. (Comas *et alii* 1987, p. 374). Les imitacions del segon tipus (de tipus ibèric tardà) es daten una mica posteriorment (70-50 a.C.), i se n'han trobat també a Burriac, *Iluro*, Badalona (Dr. 1A, 1B, 1C), ancoratges de Vilassar-Cabrera i de Mataró Nord i Montpalau. Recentment han estat identificades a Burriac i a *Iluro* no sols peces imitades de Dressel 1, sinó també d'àmfors Lamboglia 2, amb una cronologia de 75-50 a.C. (Garcia 1992). El fet que

²⁰ Es tracta de l'àmfors ibèrica tipus Maña B-3, de la qual es desconeix el contingut. En tot cas, el món ibèric català comercià sobretot amb els seus excedents cerealístics, si bé és probable suposar també una petita producció vinícola.

²¹ Es tracta de Can Vilà (COLL-PREVOSTI, en premsa), els Fornes de Sta. Cecília o St. Simó (RIBAS 1983-84), amb el seu abocador del Camí de Vista Alegre (CODEX 1992), i el possible forn prop de Can Jordi (ARQUEOCIÈNCIA 1993).

²² GARCIA 1992, p. 26. També a Lattes disminueix molt en aquest moment l'arribada d'àmfors ibèrica de la costa catalana, testimoniant que estem davant un fenomen general del món ibèric català (PY 1990b, p. 344-45).

²³ És la mateixa pasta amb què es fabricava la ceràmica a torn ibèrica i les imitacions locals de Parets Fines i Campaniana (COMAS *et alii* 1987, p. 373). MIRÓ (1988, p. 60) ha destacat com aquest segon tipus de pasta recorda ja les argiles de les Pascual 1 i Dr.2/4, de tècnica "a la romana".

cap a final de la 1a meitat del s. I a.C.³¹) marcarà un nou pas en l'evolució dels forns de l'ibèric final. Probablement es tracta també d'una àmfora vinícola. Alguns dels forns que havien produït Dressel 1 Laietana també produeixen Laietanes 1 (ho sabem amb seguretat en el cas de Can Portell), i en sorgeixen altres de nous: Cal Ros de les Cabres, Can Majoral, Can Notxa, Forn de les Casetes, Sot del Camp, Horta Nova i el Roser-Mujal. Aquests forns de Laietanes 1 sorgeixen també en punts de clara tradició ibèrica final³². En destacarem dos casos especialment significatius: Cal Ros de les Cabres, que presenta estrats ibèrics finals i materials de clara filiació indígena³³, i el Roser-Mujal, forn que correspon a un hàbitat que perviu des d'època ibèrica plena, i que en aquest moment produeix no sols àmfora sinó també peça, de tan clara tradició ibèrica com els *kalathoi* (López 1989).

El nombre més abundant d'aquests forns respecte als que produïen Dressel 1 Laietana indica una tendència vers l'increment de centres terrissaires, que molt probablement també és un reflex del creixement en la producció agrícola que proveeix aquests centres.

B.4. Els forns que inicien les produccions amb les Pascual 1.

Aquesta tendència al creixement del nombre de forns d'àmfora vinícola es confirma amb l'aparició de nous centres productors d'àmfora

³¹ Dins la 1ª meitat del s. I a.C. la situen les darreres investigacions (COMAS-CASAS 1989), si bé aquesta datació no és acceptada per tothom. Cal pensar probablement en un inici de la producció de tercer quart del s. I a.C., si bé el model continua produint-se durant tota la 2ª meitat del s. I a.C. Podem concloure que les produccions de Laietana 1 s'inicien en un moment antic respecte a les àmfores Tarraconeses, i la seva aparició en contextos clars de l'ibèric final (com Can Balençó) és prou indicativa. Aquesta producció tingué una pervivència similar a la de les Pascual 1, cosa que fa difícil donar a totes les seves produccions una cronologia antiga.

³² Can Majoral fou inicialment un abocador d'àmfora ibèrica, on després es continuà abocant material (peces cremades de tradició indígena, una peça amb grafit ibèric, etc.); el forn de Can Notxa estava situat al costat d'un petit hàbitat amb murs de pedra seca i sitges a l'interior, d'on es recuperà material ibèric final -entre el qual una urna cinerària a mà-; el forn de les Casetes es troba a tocar dels jaciments de Can Pou i la propietat de la vídua Regàs, amb materials de l'ibèric final; el Sot del Camp se situà al costat d'unes habitacions d'on es recuperà material inicial de l'ibèric final (entre el qual ceràmica a mà, una fibula de naveta, etcètera); l'abocador d'Horta Nova està situat al peu de l'assentament del Mas Aiguaviva, amb sitges i material ibèric final (OLESTI 1995).

³³ Es tracta dels "estrats ibèrics" identificats per SERRA RÀFOLS (1962), que l'estudi dels vernissos negres permet datar a la 2ª meitat del s. II a.C. (PREVOSTI 1981). Algunes estructures excavades recentment confirma aquesta filiació. També cal destacar la presència sobre àmfores Pascual 1 produïdes aquí d'una estampilla al peu molt semblant a les estampilles trobades sobre àmfora ibèrica (veure fig. 2).

Pascual 1, fins al punt de permetre parlar de *boom* del vi laietà. Tots els forns coneguts que produeixen Laietana 1 produeixen també Pascual 1 (excepte el forn de les Casetes, on no s'ha excavat). Un altre grup molt nombrós inicia ara les seves produccions³⁴: Club de Tennis Barcelona, Gran Via, St. Cristòfor de Cabrils- Sant Crist, St. Sebastià d'Argentona, Can Collet, Torre Martina, Forn del Morer, c/ Guillem de Palafolls i Torre Llauder (Olesti 1992 i 1995).

Aquests nous forns es troben majoritàriament situats també en llocs on tenim testimonis d'una ocupació ibèrica final anterior³⁵. Així podem destacar per exemple el forn de Can Collet, situat prop de quatre sitges ibèriques finals amortitzades en aquest moment (amb ceràmica ibèrica a mà, etcètera), o l'abocador del forn del Morer, emplaçat sobre els nivells d'un taller de foneria anterior, que presentava una estructura circular excavada al terreny, amb pedres i argila cremada, així com escòria de ferro i ceràmica ibèrica a mà i a torn. No en tots els casos els testimonis indígenes són equivalents.

B.5. Els forns de Dressel 2/4.

Pel que fa als forns que produeixen l'àmfora Dressel 2/4 (tipus que apareix a partir del canvi d'era -Miró 1988, p. 91-), aquests són els mateixos que ja produïen àmfora Pascual 1 (no coneixem al Maresme forns que iniciïn la producció amb les Dressel 2/4), si bé alguns forns de Pascual 1 no arriben a produir el tipus posterior (cosa que també podria deure's en algun cas a manca de documentació).

³⁴ Tot i que no és totalment descartable una producció anterior de productes com la Dressel 1 Laietana o la Laietana 1 en algun d'aquests forns, tipus amfòrics, que en haver estat identificats només recentment poden haver escapat als estudis antics.

³⁵ El forn del Club de Tennis Barcelona es troba situat prop d'una sitja amortitzada amb *tegulae*, *dolium* i material ibèric final (p. ex. ceràmica a mà). L'abocador de Gran Via era al costat d'on recents excavacions han localitzat significatiu material ibèric final (amb ceràmica a mà, àmfora ibèrica...). El forn de St. Cristòfor de Cabrils era situat al costat d'unes estructures tipus vil·la que foren precedides per un assentament ibèric final, excavat per M. Ribas. El forn de St. Sebastià d'Argentona aparegué al costat de tres sitges amortitzades en època alt imperial. A Torre Martina hi han aparegut materials republicans, i es coneix l'existència de murs i sitges buidades pels furtius. El forn del c/ Guillem de Palafolls era proper a unes habitacions construïdes en pedra seca, amb material republicà. Finalment, els forns de Torre Llauder eren completats per estructures en pedra seca (a les excavacions de la vil·la s'hi trobaren peces de ceràmica ibèrica a mà i a torn, amb grafit, així com importacions republicanes), i algunes marques amfòriques documentades recordaven els caràcters ibèrics (PASCUAL 1977, p. 63).

D'aquest breu recull de dades arqueològiques se'n poden extreure algunes dades prou significatives:

1- Si observem els forns productors d'àmfora que existien en aquest territori al s. III a.C. (3), i ho comparem amb els que hem detectat al s. I a.C. (més de 20), és evident que hi ha hagut una transformació molt important en l'estructura de producció d'àmfores (reflex més que probable d'una transformació en l'estructura de producció agrícola). Tot i la possible manca de troballes, sembla clar que davant un sistema més o menys concentrat de producció d'àmfores d'època ibèrica plena³⁶, hem passat al s. I a.C. a un sistema molt més dispers, dispersió que podem relacionar amb el fenomen que des de mitjan s. II a.C. detectem en el tipus de poblament³⁷.

2- No hi ha, però, un trencament en la producció terrissaire entre un i altre període. Els forns del s. III a.C. continuen produint en època ibèrica final, com ho demostren els seus abocadors (i com ho demostra més indirectament la continuïtat en la producció d'àmfora ibèrica fins a inicis del s. I a.C.). Fins i tot en algun cas sabem que comencen a produir el nou tipus d'àmfora vinícola imitada dels productes itàlics (és el cas de St. Simó).

3- Els forns ibèrics finals documentats a Sta. Cecília, Riera de Teià, Can Vilà, Can Portell, el Roser-Mujal i Torre Llauder, a més de produir àmfora Tarraconesa, produïren altres elements, entre els quals no és difícil identificar peces de tradició indígena. Anomenar-les "peces de tradició indígena" és una convenció: es tracta de les mateixes formes que es produïen en època ibèrica (els *kalathoi* del Roser), amb la lògica evolució que han sofert algunes formes al llarg de l'ibèric final, i també alguns canvis tecnològics en la producció.

4- Com hem vist, la relació de la major part d'aquests forns i aboca-

³⁶ Els tres forns de l'ibèric ple eren d'una envergadura considerable (especialment St. Simó). La seva situació semblava estar bastant relacionada amb l'existència d'un *oppidum* a prop (Can Vilà-Cadira del Bisbe, Ca'n Jordi-Torre dels Encantats). El de St. Simó-Vista Alegre podria estar més relacionat amb Burriac, i el volum dels seus abocaments faria pensar en una gran producció (que podria relacionar-se amb la capacitat d'emmagatzematge de conjunts de sitges com les de Burriac i Turó del Vent). Els forns de l'ibèric ple produïrien de forma unitària per a un ampli territori.

³⁷ Els primers forns del s. I a.C. no semblen produir grans quantitats de peces, sinó comandes limitades (fins la Pascual 1). Així com els de l'ibèric ple semblaven produir per a una àmplia comunitat (corresponent també a uns magatzems de sitges "comunitàries"), els d'ara pertanyen a una altra estructura productiva, limitada a la producció d'un centre més reduït, més adient per a una dimensió d'explotació agrícola i generadora d'excident també més reduïda. Més forns, però durant un cert temps de dimensions menors.

dors que estan en funcionament al s. I a.C. amb estructures de l'ibèric final és ben clara. En alguns casos eren forns ja existents, en altres eren establiments sorgits a l'ibèric final, que al s. I a.C. esdevenen o incorporen forns, i finalment n'hi ha alguns que ja des d'un origen, dins el s. I a.C., semblen dedicar-se a la producció terrissaire, com a nous centres especialitzats. La producció d'àmfores Tarraconeses té lloc, doncs, en centres d'origen indígena (fortament romanitzats), que a partir del segon quart i mitjan del s. I a.C., impulsats per un nou marc de relacions de producció, inicien un nou tipus d'activitat econòmica més lligada al cultiu de la vinya³⁸.

5- Probablement l'èxit d'alguns d'aquests centres productius (agrícoles/industrials) propiciarà que en un moment posterior esdevinguin *villae*, és a dir, que els primitius centres de caire funcional vagin adquirint característiques físiques i socials que els equiparen amb les unitats productives i residencials de les altres elits del món romà. Les *villae* no són un fenomen extern a aquest procés, sinó que en són la seva culminació, sorgint com el resultat de la incorporació de les oligarquies locals -alguns propietaris d'aquests forns i finques- al nou sistema social, polític i econòmic romà. Els casos més exemplars podrien ser el de Torre Llauder, Cal Ros de les Cabres o Riera de Teià³⁹.

C) Les estampilles d'àmfores.

L'aparició de *nomina* en les marques d'àmfores és una de les poques fonts d'informació directes que tenim dels personatges lligats a aquesta

³⁸ El predomini del cultiu de la vinya, indicat per l'increment tan elevat dels forns d'àmfora, es correspon cronològicament amb les amortitzacions de sitges abans esmentat i l'augment en la utilització de les *dolia*. Aquest fenomen es constata fins i tot a nivell espacial: prop d'on apareixen els forns d'àmfora Tarraconesa, sovint hi trobem grups de sitges ibèriques amortitzades aleshores. Sembla com si en aquests casos fos el mateix centre indígena el que passés d'un tipus de producció a l'altre, reduint-se la producció cerealística en profit de la vinya (d'altra banda, un tipus de cultiu clarament enfocat vers la producció per al mercat, com ho demostren les primerenques exportacions de vi laietà vers el sud de la Gàl·lia).

³⁹ En aquest sentit, discrepem de les interpretacions que diferencien el poblament ibèric final del poblament "romà" que apareix a partir de la segona meitat de s. II a.C. (per exemple GARCIA 1990; GARCIA-PUJOL 1994, p. 108). Els nous hàbitats ibèrics de la 2a meitat del s. II i s. I a.C. no són un "assaig" del sistema de la *villa*, que s'implanta a partir d'August, no són un món marginal que serà substituït per les *villae*, sinó que són la primera fase en una evolució que, en els casos més favorables, arribaran a esdevenir *villae*.

producció⁴⁰. Tot i que la major part d'estampilles amfòriques al Maresme corresponen al període august i alt imperial, hi ha alguna dada per al període republicà. És el cas de l'estampilla més antiga documentada sobre àmfora local, *Q.FABI*, trobada sobre Dressel 1 Laietana i molt probablement produïda a Can Portell (CODEX 1992), forn que també produeix peces de clara tradició ibèrica. Peces amb aquesta estampilla ja s'exportaren a la Gàl·lia⁴¹. Altres marques són *C.Junius*, localitzada sobre Laietana 1 en prospecció submarina a Llanerres -no sabem si produïdes al Maresme; *L.Voltei*, localitzada en Laietana 1, Pascual 1 i Dressel 2-4 produïdes al Sot del Camp; *Philodamus*, aparegut sobre àmfora Oberaden 74, també produïdes al Sot del Camp (i exportades al sud de França); *M. Porcius*, localitzada sobre Pascual 1, i *Hilari* i *Acasti*, aparegudes en àmfores del Roser.

Tradicionalment s'han interpretat aquests *nomina*, la major part de clara filiació itàlica o romana, com la prova de la presència de colons itàlics al Maresme. No és, però, l'única interpretació possible: poden ser reflex del fenomen de llatinització de l'onomàstica de personatges indígenes. El cas més significatiu podria ser precisament el de *Q.Fabi*, un dels *nomina* d'origen republicà més estesos a la Península, possiblement per haver estat adoptat entre l'oligarquia indígena peninsular⁴². Un altre cas

⁴⁰ No entrarem aquí en la qüestió de quina és la funció última de l'estampilla, si fa referència al productor del contingut o al de l'envàs, etcètera. Per a nosaltres l'estampilla indica l'existència d'un circuit comercial complex, que no sempre ha de respondre a un únic model.

⁴¹ És el cas d'una vora de Dressel 1 apareguda a Bibracte (LAUBENHEIMER 1991, p. 50-88, amb l'estampilla partida -JBI). Curiosament, les zones inicials d'exportació de les àmfores Tarraconeses (en especial el sud de la Gàl·lia) coincideixen amb aquelles àrees on ja anteriorment s'havien exportat productes de la costa catalana ibèrica (per exemple amb produccions ben testimoniades a *Lattara*). L'exportació de vi laietà s'inicia amb les Dressel 1 imitades de les romanes (localitzades als ancoratges del Maresme -MATAMOROS 1991-), i continua amb les Laietana 1 i Pascual 1. Potser caldrà replantejar-se per què el seu mercat inicial coincideix amb un mercat ja freqüentat en època ibèrica plena. Aquesta relativa continuïtat podria explicar-se pel fet que es tracta de dos fluxos comercials de filiació semblant.

⁴² DYSON 1980-81, p. 272. *Fabii* apareix sovint a l'epigrafia hispànica, sobretot a la costa est i a *Tarraco*. Sabem que un dels procònsols que anà a Citerior entre els anys 120-110 fou *Q. FABIUS LABEO*, qui s'encarregà de la construcció o reforma de la xarxa viària (MAYER-RODA 1986). També, però, hi ha clars exemples de població indígena que porta aquest *nomen*, possible indicatiu d'una relació de dependència, com l'illerenc *P. (F)abius Enasogin F.* del bronze d'Ascoli o la *gens* local dels *Fabii* de Sagunt.

similar podria ser el de l'estampilla *M.PORCI*⁴³.

Encara avui, però, estem lluny de poder identificar amb seguretat aquests personatges i la seva condició social. Diversos elements epigràfics fan pensar en una actuació important del grup social dels lliberts en la producció i distribució d'àmfores⁴⁴. En altres casos (*M. Porci, Q. Fabi*) podria tractar-se de personatges indígenes que ja han accedit al grau de la ciutadania, adoptant els *nomina* dels seus patrons, incorporats com a productors al negoci vinícola. Es tractaria no ja de lliberts, sinó de veritables ciutadans d'origen ibèric plenament implicats en el gran procés de producció massiva de vi laietà. Aquest fenomen pot trobar-se també en altres àrees catalanes⁴⁵.

Cal no oblidar tampoc pel que fa a aquesta problemàtica l'existència de marques d'àmfores en ibèric en àmfores de la zona catalana⁴⁶. Així no

⁴³ Productor d'àmfores Pascual 1 de la comarca (COMAS 1991) amb una *nomina* lligat a la gens *Porcia* -de gran influència política a Citerior els s. II-I a.C.-, que podria ser un dels seus clients indígenes. De fet ja TCHERNIA (1986, p. 193) considerava que aquesta estampilla podia fer referència a un indígena romanitzat. La identificació d'un origen ibèric final per a bona part de forns productors d'àmfores Tarraconeses reforça aquesta interpretació, basada fins ara només en criteris onomàstics.

⁴⁴ Per exemple la presència en l'epigrafia d'àmfores comarcal de personatges amb un sol *nomina* (l'únic cas de *tria nomina* és el de *L.Her.Opt.*, sobre *tegula*, i no massa clar -MIRÓ 1988, p. 39), d'altres amb *cognomina* d'origen grec, i l'existència d'una estampilla on es fa constar possiblement la condició de llibert -*L. Voltei (l.)*-. El lliberts podrien ser agents d'elements socialment més importants, potser representats també a les marques. Aquesta important presència de lliberts podria interpretar-se com una fórmula a partir de la qual el món indígena romanitzat s'integra en les cadenes de dependència romanes.

⁴⁵ Aquest podria ser el cas documentat per l'estampilla *M. COR*, localitzada al forn de la Salut sobre Dressel 1 de producció local, a Sabadell (CASAS 1987, p. 15 i ss). Es tracta de nou d'un forn tardorepúblicà. L'estampilla ha estat interpretada com a *M. COS*, però sembla més probable una lectura *M. COR(NELIUS)*, cosa que de nou ens porta al problema de la romanització de l'onomàstica indígena. Un cas similar podria ser el del forn de Can Feu, on es produeixen Pascual 1 en el mateix indret on hi hagué un important conjunt de sitges ibèriques (MARTÍNEZ *et alii* 1988). Alguna de les estampilles d'àmfores pot identificar-se com a ibèrica (MARTÍNEZ *et alii* 1988 fig. 4.11).

⁴⁶ Recentment ha estat identificada a *Salduie* (Saragossa), en un context indígena del 50-40 a.C., una vora amb estampilla d'àmfora Laietana 1. L'origen de la peça és l'àrea catalana, potser Badalona -pasta de tipus Laietà- (AGUAROD en premsa). A l'estampilla ibèrica es llegeix *E.I.KE.BI*, i no es completa. També a l'*ager* de Tarragona, S. Keay i J.M. Carreté han localitzat una vora de Dressel 1A local amb estampilla ibèrica. De cronologia més antiga hi ha l'estampilla ibèrica *Tl.r'.i* sobre una imitació d'àmfora grecoitàlica d'*Enserune*, que podria estar relacionada amb produccions de la costa catalana -on hi ha àmfores del Maresme estampillades amb *M.Porci* i *Philodamus*- (JANNORAY 1955 Pl.LIII; LAUBENHEIMER 1990, p. 33-5). Un cas relacionable és el dels *tituli picii* ibèrics trobats sobre àmfores grecoitàliques de Vielle-Toulouse (VIDAL-MAGNOL 1984), on s'han identificat diversos antropònims i numerals ibèrics que indiquen probablement la intervenció d'elements indígenes en el procés de comercialització d'aquests productes.

podem oblidar, tot i que no es tracti d'una àmfora, l'estampilla ibèrica *L.A.UR'.KO*. localitzada en un *dolium* fabricat amb pasta de *dolium* romà, aparegut al jaciment del Jardí Park (Coll-Olesti-Velaza en preparació). Que l'estampilla aparegui sobre una *dolia* de tècnica romana és doblement significatiu: en primer lloc es tracta del recipient més idoni per emmagatzemar i produir el nou tipus de cultiu en expansió, la vinya, i que sigui de tècnica romana ens indica que alguns tallers terrissaires adoptaren clarament les tècniques romanes, mentre que la filiació del forn seguia sent indígena. La presència d'un productor ibèric (productor agrícola i/o terrissaire, en tot cas prou important per estampillar la seva producció) demostra clarament la integració del món indígena en els circuits comercials i productius de tipus romà⁴⁷.

CONCLUSIONS

Arribats a aquest punt cal concloure que la major part dels forns d'àmfora Tarraconesa del s. I a.C. que coneixem al Maresme se situen en indrets on tenim documentada una ocupació anterior, i que, quan en tenim dades, aquesta ocupació correspon a un assentament de filiació ibèrica final. La producció d'àmfores Tarraconeses sorgeix doncs en centres d'origen indígena (fortament romanitzats), que a partir del segon quart i mitjan del s. I a.C., impulsats per un nou marc de relacions de producció, inicien un nou tipus d'activitat econòmica més lligada al cultiu de la vinya. Aquesta preponderància del cultiu de la vinya (procés que degué començar ja a final del s. II a.C.), indicada per l'aparició d'un nombre tan elevat de forns d'àmfora vinera, es correspon cronològicament a l'important fenomen d'amortitzacions de sitges ibèriques i d'increment en la utilització de les *dolia*⁴⁸. Creiem que estem davant un fenomen de canvi important en el tipus de producció agrícola indígena: la producció cerealística es redueix de

⁴⁷ També a la Bètica els *tituli picti* de les àmfores marquen la presència de personatges indígenes, sovint ocupant situacions socialment preeminents, introduïts en el comerç d'aquests territoris (GONZÁLEZ ROMAN 1991, p. 107).

⁴⁸ Aquest fenomen es constata fins i tot a nivell espacial: prop d'on apareixen els forns d'àmfora Tarraconesa, sovint hi trobem grups de sitges ibèriques amortitzades en un moment paral·lel. Sembla com si en aquests casos fos el mateix centre indígena el que passés d'un tipus de producció a l'altre.

manera significativa, en profit del cultiu de la vinya (d'altra banda, un tipus de cultiu clarament enfocat vers la producció per al mercat, com ho demostren les primerenques exportacions de vi laietà vers el sud de la Gàl·lia).

Les dades que hem presentat fins ara mostren com l'origen de la producció del vi al Maresme en època republicana és un fet lligat al fenomen del "reassentament" del món ibèric, al fenomen d'integració del món ibèric en les pautes d'ocupació i explotació del territori introduïdes pel món romà. L'exemple dels forns és clar: són majoritàriament forns de filiació ibèrica final els que inicien aquestes produccions d'àmfores Tarraconeses. Fins avui en dia, però, aquests forns han estat interpretats com forns romans, en part per la seva aparició prop de vil·les o assentaments romans, i en segon lloc perquè les peces estampillades que apareixien corresponien normalment a personatges de *nomina* romans. Ja hem vist, però, que tant un fet com l'altre no són concloents: els forns són anteriors a les *villae* (si bé després poden conviure), i els *nomina* poden ser un reflex de l'establiment de lligams clientelars.

La quantitat de forns ceràmics documentats a la comarca, tot i els problemes de casos dubtosos, és elevadíssima, i mostra una altíssima densitat en la seva distribució, amb zones dedicades de forma industrial a la producció d'àmfores. Això confirma que el territori del Maresme fou una àrea privilegiada per a la producció agrícola i, lligada amb ella, industrial, ja no sols per les seves característiques climàtiques (que evidentment l'afavorien), sinó també per les seves característiques morfològiques (terrenys amb nombrosos cursos d'aigua, zones amb argiles) i de comunicació (facilitat de comunicació marítima i una infraestructura viària desenvolupada).

El gran moment de la producció amfòrica correspona a la Pascual 1 i a la Dressel 2/4, però en bona part dels forns hem pogut observar que s'hi produeixen envasos més antics (Dressel 1, Laietanes 1), l'origen de les quals cal cercar-lo en contextos indígenes⁴⁹. També hem de destacar la diferència existent entre alguns forns de caràcter industrial (com Can Portell, Sta. Cecília, el Roser-Mujal) d'altres que no degueren arribar a aquesta dimensió i envergadura.

Totes aquestes dades ens permeten plantejar la interpretació que l'i-

⁴⁹ És molt probable que en molts forns excavats antigament aquestes primeres produccions no fossin identificades, cosa que ens porta a pensar que molt probablement l'evolució dels forns fou molt similar, però tan sols ha pogut ser ben testimoniada en escassos casos.

nici de la producció de vi laietà a la comarca al s. I a.C., amb una important i precoç producció per a l'exportació, sorgeix a partir dels hàbitats de l'ibèric final. Evidentment aquest esdeveniment històric és el resultat de la intervenció romana en el territori, però no és un fenomen majoritàriament protagonitzat per població itàlica arribada aquí, sinó el resultat de la integració del món indígena en les noves pautes d'ocupació i de relacions de producció introduïdes pel món romà⁵⁰. És un món indígena profundament transformat, i on les relacions de producció de tipus romà han estat ja adoptades. L'exemple dels forns d'àmfores és prou significatiu: es multipliquen els centres productors, sorgits davant la necessitat de produir contenidors abundants, indicatius d'una producció destinada sobretot al mercat. També la necessitat de marcar les peces amb estampilles és un indicatiu evident de la importància del circuit comercial (una necessitat ben prematura, a jutjar per l'aparició d'estampilles escrites en ibèric).

Quin és el paper del món itàlic en aquest procés? Tot ell és fruit dels canvis introduïts pel món romà, sobretot a partir de mitjan s. II a.C. Creiem, però, que Roma hi intervé indirectament, és a dir, a partir d'una segona fase en el procés productiu (per exemple establint lligams clientelars amb els elements indígenes integrats). Probablement també caldria diferenciar un període inicial amb una producció vinícola limitada (imitacions amb pasta "sandvitx", Dressel 1 Laietana i potser Laietana 1), d'un segon moment on el fenomen és molt més massiu i dedicat a l'exportació (Pascual 1 i Dressel 2/4). Seria en aquest segon moment quan la intervenció de l'element romanòitàlic és més important⁵¹, promocionant i potenciant un tipus de producció especulativa que podia comportar importants beneficis, rendibilitzant una forta inversió mitjançant els seus contactes interregionals. Seria una intervenció al nivell final del procés productiu, el de la concentració i distribució del producte a través de grans centres terrissaires, de filiació i origen indí-

⁵⁰ El tipus d'hàbitat dispers identificat, la coincidència en el 2n quart del s.I a.C. de fenòmens com l'amortització generalitzada de sitges ibèriques i l'aparició de les primeres produccions d'àmfores vineres locals, l'origen dins l'ibèric final de bona part dels forns d'àmfores Tarraconeses, i finalment la constatació epigràfica de la intervenció d'una part del món indígena en la producció i la comercialització d'aquests productes, són indicis que permeten afirmar que l'origen del fenomen del vi laietà a la comarca està protagonitzat majoritàriament pel món indígena, el món de l'ibèric final, fortament romanitzat.

⁵¹ Cosa que explicaria potser el creixement d'alguns forns, de caire veritablement industrial (Torre Llauder, Can Portell, el Roser-Mujal), que contrasta amb l'estancament d'altres.

gena, però on les dimensions permeten pensar en una potenciació exògena⁵².

La potenciació del fenomen del vi laietà no pot deslligar-se tampoc de l'evolució de les fundacions urbanes: la fundació d'*Iluro* en el 2n quart del s. I a.C. podria haver fomentat el procés de canvi productiu detectat⁵³.

En resum, tots aquests canvis detectats en els forns del s. I a.C. al Maresme difícilment poden entendre's sense considerar que l'element itàlic (però no el colon, sinó l'inversor, el *negotiator*, l'oligarca) hi participà de forma important. No oblidem que és en aquest moment quan les relacions de producció típiques del món romà (on l'esclavisme s'ha de considerar el model més privilegiat, però no l'únic ni el més estès) s'han difós ja fora d'Itàlia, i les trobem ben segur en tots els territoris on la intervenció romana demostra un alt grau d'implantació, com pot ser el cas del Maresme. Aquestes relacions de producció, però, no exclouen l'element indígena, sinó que l'integren i l'enquadren en el nou sistema⁵⁴.

⁵² Sense descartar tampoc, però, el paper d'un món indígena no uniforme. Hem de pensar que una part de la societat ibèrica ja en aquest moment hauria accedit a la ciutadania romana, i la seva intervenció no degué ser menyspreable.

⁵³ La ciutat romana serà el punt articulador del comerç del vi laietà, que comença a ser de gran escala, facilitant la concentració i redistribució de la producció vinícola, i aportant una infraestructura comercial i potser financera necessària per a la "internacionalització" d'aquest comerç. La nova ciutat es converteix en centre administratiu i econòmic d'un territori que s'ha integrat en les noves estructures productives, socials i fins i tot urbanes introduïdes pel món romà.

⁵⁴ Alguns indígenes ben segur seran elements principals de la nova societat, i els trobarem com a propietaris d'algun d'aquests centres (en aquests casos, les xarxes clientelars articularan la seva relació amb els elements preeminents de l'oligarquia romana). Altres elements indígenes apareixeran en graons inferiors d'una complexa cadena de dependència, subordinats a personatges relacionats amb aquesta oligarquia (lliberts?). Finalment, gran part dels indígenes estaran integrats en els darrers graons d'aquesta cadena (són aquests els més ben testimoniats per l'arqueologia, com a ocupants dels centres productors d'àmfora i de les senzilles explotacions agrícoles del territori).

BIBLIOGRAFIA

- AGUAROD en premsa M.C. Aguarod, "Un ámfora Tarraconense 1/Laietana 1 con sello ibérico procedente de *Salduie*". *Boletín del Museo de Zaragoza*, 11, en premsa.
- ARQUEOCIÈNCIA 1993 Arqueociència S.C.C.L. "Memòria dels treballs d'excavació dels jaciments afectats per l'Autovia del Maresme. 2^a i 3ª Fase". Arenys de Mar 1993.
- BANÚS 1991 J. Banús, "Les sitges del poblal ibèric de Burriac (Cabrera): les sitges núm. 36 i 37. Noves aportacions sobre la fase final del poblal". *Laietania* 6, p. 57-83. Mataró 1991.
- BARBERÀ-PASCUAL 1980 J. Barberà i R. Pascual, "Burriac, un yacimiento protohistórico de la costa catalana (Cabrera)" *Ampúrias* n. 41-42, p. 203-242. Barcelona 1979-80.
- BOSCH *et alii* 1986 J. Bosch, R. Enrich, J.M. Llorens, M. Mataró, A. Pàmies, J. Pardo, J.M. Rueda i I. Serrat, "Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme al Turó del Vent (Llinars)" *Tribuna d'Arqueologia* 1984-85, p. 121-131. Barcelona 1986.
- BURÉS-MARQUÈS 1991 L. Burés i A. Marquès, "La vil·la romana de Cal Ros de les Cabres. Notícia de les darreres campanyes d'excavació". *Laietania* 6, p. 115-118. Mataró 1991.
- BURJACHS *et alii* 1987 F. Burjachs, J.M. Defaus, A. Martín i A. Rigo, *Carta Arqueològica del Maresme*. (Inèdita). Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CARRERAS *et alii* 1992 N. Carreras, L. Burés, A. Marquès, J.C. Estrella i F. Tió, "Memòria de les excavacions arqueològiques d'urgència al jaciment de la Riera de Teià". 1992.
- CASAS 1987 T. Casas, "Estudi preliminar: les àmfores de la vil·la de la Salut (Sabadell)". *Arraona* 1, Sabadell 1987.
- CLARIANA-PREVOSTI 1988 M. Prevosti i J.F. Clariana, *Torre Llauder. Mataró. Vil·la romana. Guia de jaciments*. Museu Comarcal del Maresme. Barcelona 1988.
- CODEX 1992 Cooperativa d'Excavacions S.C.C.L. "Memòria dels treballs de delimitació de les àrees d'interès arqueològic afectades per la construcció de la variant de Mataró". *Laietania* 7. Mataró 1992.
- COLL-PERA 1993 R. Coll i J. Pera, "Las Pérgolas" *Excavacions en jaciments d'època romana i antiguitat tardana (1982-89)*. Barcelona 1993.

- COLL-PREVOSTI en premsa M. Prevosti i R. Coll, "Can Vilà: un jaciment ibèric de plana amb producció ceràmica, després romanitzat" *Homenatge al Dr. J. Maluquer*. Barcelona, en premsa.
- COMAS 1991 M. Comas, "Les amphores de M. Porcius et leur diffusion de la Léeétanie vers la Gaule" *S.F.E.C.A.G. Congrès de Cognac*. Marseille 1991.
- COMAS *et alii* 1987 M. Comas, A. Martín, D. Matamoros i J. Miró, "Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció Laietana". *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, p. 372-378. Documents de treball. Granollers 1987.
- COMAS-CASAS 1989 M. Comas i T. Casas, "Nuevas aportaciones para el conocimiento del ánfora Laietana 1: Cronología, difusión y producción". *Amphores Romaines et Histoire Economique: dix ans de recherche* (Siena 1986). E.C.F.R. p. 580-583 Roma 1989.
- D. GARCIA 1987 Dominique Garcia "Observation sur la production et le commerce des céréales en Languedoc Méditerranéen durant l'Age du Fer: les formes de stockage des grains". *Revue Archeologique de Narbonnaise*, XX, p. 43-98. 1987.
- DYSON 1980-81 S.L. Dyson, "The distribution of roman republican family names in the Iberian Peninsula". *Ancient Society* 11/12 (1980/81).
- GARCIA 1990 J. Garcia, "La romanització en el territori d'Iluro (I i II)", *Cingles* n. 71 i 73, *Agrupació científico-excursionista de Mataró*. Juny i desembre, Mataró 1990.
- GARCIA 1992 J. Garcia, "La ceràmica ibèrica en els contextos republicans de la Laietània litoral" *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya Romana (s. II a.C.-I d.C.)*. Dossier de treball. p. 21-31. Cicle de Conferències. Barcelona, març de 1992.
- GARCIA-PUJOL 1982-83 J. Garcia i J. Pujol, "El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar)" *Laietania* 2-3 p. 46-144. Mataró 1982-83 (1985).
- GARCIA-PUJOL 1994 J. Garcia i J. Pujol, "El poblament ibèric dispers al Maresme central: l'exemple de Can Bada". *Laietania* 9. Mataró 1994.
- GARCIA-ZAMORA 1993 J. Garcia i D. Zamora, "La vall de Cabrera de Mar. Un model d'ocupació de la Laietània ibèrica" *Laietania* 8, Mataró 1993.
- GONZÁLEZ ROMAN 1991 C. González Roman, "Las colonias romanas de la Hispania Meridional en sus aspectos socio-jurídicos" dins González

- Roman (Ed.) *La Bética en su problemática Histórica*. Universidad de Granada 1991.
- GUIART 1987 J. Guitart, "La Laietània: el context històric-arqueològic com a marc interpretatiu de la producció i comerç del vi a la regió". *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*. p. 145-152. Badalona 1987.
- GUIART 1993J. Guitart, "Un programa de fundacions urbanes a la Hispania Citerior de principis de s. I a.C." *XIV Congrés Int. Arqueologia Clàssica*. Tarragona 1993 (1994).
- JANNORAY 1955 J. Jannoray, *Enserune. contribution a l'étude des civilisations préromaines de la Gaule Meridionale*. Ed. de Boccard. Paris 1955.
- LAUBENHEIMER 1990 F. Laubenheimer, *Le temps des amphores en Gaule*. Ed. Errance. París 1990.
- LAUBENHEIMER 1991 F. Laubenheimer, *Les amphores de Bibracte*. D.A.F. 29. París 1991.
- LÓPEZ 1989 A. López, "Excavaciones en la villa romana del Roser de Calella (el Maresme), campañas de 1981 y 1982". *Empúries* 47, p. 162-209. Barcelona 1989.
- LÓPEZ 1990 A. López, "Une nouvelle fouille dans le centre producteur d'amphores de Sant Boi de Llobregat (Barcelone)" *S.F.E.C.A.G. Congrés de Mandeuire-Mathay*. Marsella 1990.
- LÓPEZ-FIERRO 1991 A. López i J. Fierro, "Un conjunt ceràmic de l'època Baix-Republicana trobat a l'establiment ibèric de Darró, Vilanova i la Geltrú", *Miscel·lània Penedesenca* XV. p. 139-182. Vilafranca del Penedès 1991.
- MARTÍNEZ *et alii* 1988 J. Martínez, J. Folch i T. Casas, "La intervenció arqueològica al jaciment ibèric i romà de Can Feu (1987). Notes preliminars" *Arraona* 3, Sabadell 1988.
- MATAMOROS 1991 D. Matamoros, "Els ancoratges antics de Vilassar de Mar/Cabrera de Mar i de Mataró (el Maresme). *Laietania* 6, p. 85-97. Mataró 1991.
- MAYER-RODA 1986 M. Mayer i I. Rodà, "La epigrafia Republicana en Catalunya. Su reflejo en la red viaria" *Epigrafía Hispánica de época Republicana*. p. 157-169. Zaragoza 1986.
- MIRET *et alii* 1991 Miret, Sanmartí i Santacana, "From indigenous structures to the roman world: models for the occupation of central coastal

- Catalunya". BARKER-LLOYD (eds.) *Roman Landscape archeological survey in the Mediterranean region*. Londres 1991.
- MIRÓ 1988 J. Miró, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (I a.C.-I d.C.)*. BAR Int. Series 473. Oxford 1988.
- MIRÓ *et alii* 1988 J. Miró, J. Pujol i J. Garcia, "El dipòsit del sector Occidental del poblat ibèric de Burriac (Cabreria). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (s. I a.C.)" *Laietania* 4, p. 8-140. Mataró 1988.
- OLESTI 1992 Oriol Olesti, *El territori del Maresme en època Republicana (s. III-I aC.): estudi d'Arqueomorfologia i Història*. Tesi Doctoral. Univ. Autòn. de Barcelona 1992.
- OLESTI 1993 O. Olesti, "La romanització del Maresme: un nou model de romanització" *L'Avenç* 172, p. 8-15. Barcelona, juliol-agost 1993.
- OLESTI 1995 Oriol Olesti, *El territori del Maresme en època Republicana (s. III-I aC.): estudi d'Arqueomorfologia i Història*. Premi Iluro 1994. Mataró 1995.
- PASCUAL 1977 R. Pascual, "Las ánforas de la Layetania", *Methodes classiques et Methodes formelles dans l'etude des amphores*, p. 47-96 Roma 1977.
- PASCUAL 1987 R. Pascual, "El desenvolupament de la viticultura a Catalunya". *El vi a l'antiguitat*. Badalona 1987.
- PREVOSTI 1981 M. Prevosti, *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. II vols. Premi Iluro 1980. Mataró 1981.
- PREVOSTI 1981b M. Prevosti, *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo. Monografies Badaloneses 2*, Badalona 1981.
- PREVOSTI 1991 M. Prevosti, "The establishment of the villa system in the Maresme (Catalonia) and its development in the roman period" *Archeological monographs of the British School at Rome*, 2. London 1991.
- PY 1990 M. Py, "Mobilier céramique. Productions et importations" *Lattara* 3. Lattes 1990.
- PY 1992 M. Py (Ed.), "Conclusion", *Lattara* 5. Lattes 1992.
- RIBAS 1983-84 M. Ribas, "Un taller d'àmfores a Mataró" *Pyrenae* n. 19. p. 281-286. Barcelona 1983-84.
- SERRA RÀFOLS 1962 J. de C. Serra Ràfols, "Estratos ibéricos debajo de villas romanas de la costa catalana" *VII Congreso Nacional de*

ORIOLOLESTI

Arqueología. p. 255-260. Zaragoza 1962.

TCHERNIA 1986 A. Tchernia, *Le vin de l'Italie Romaine*. E.C.F.Roma/Paris 1986.

VIDAL-MAGNOL 1984 M. Vidal i J.P. Magnol, "Les inscriptions peintes en caracteres ibériques de Vieille-Toulouse" *Revue Archeologique de Narbonnaise*. XVI, 1984.